

5. CRNA GORA IZMEĐU POSTKOMUNISTIČKE SVJETOVNE RELIGIOZNOSTI, POSTTRANZICIONE RELIGIJSKE RETRADICIONALIZACIJE I DEMOKRATSKE DESAKRALIZACIJE

*Miloš Bešić**

Sažetak: Tema ovog rada jeste identifikacija nivoa religioznosti u Crnoj Gori kroz nekoliko faza. U prvoj se identifikuju ključni faktori koji su u istorijskom kontekstu oblikovali osnovne religijske matrice u Crnoj Gori. U drugoj ćemo dati empirijske podatke zasnovane na Evropskom istraživanju vrijednosti u odnosu na zemlje koje smo klasifikovali kao zemlje Evrope i zemlje koje smo klasifikovali kao zemlje Balkana i na kraju, kroz raspravu o mjestu i ulozi religije u Crnoj Gori u evropskom kontekstu, ukazaćemo na moguće buduće pravce razvoja Crne Gore kada je riječ o odnosu između države, društva i religije.

Ključne riječi: *religija, vrijednosti*

Abstract: The goal of this article is to identify the level of religiosity in Montenegro through several stages. The first stage includes identification of key factors that shaped and determined most important religious patterns in Montenegro in historical context. In the second we will provide empirical data based on European Value Survey where Montenegro is compared to the countries that we classified for the purposes of this article as countries of Europe and countries of Balkans. At the end we will discuss the place and the role of the religion in Montenegro in contemporary European context and point out possible directions of the development of Montenegro when relations between state, society and religion are concerned.

Key words: *religion, values*

5. 1. UVOD

U naslovu ovog rada dati su ključni elementi konteksta u okviru koga će se kretati ovaj rad. Držimo da van ovog konteksta nije moguće raspravljati o problemu religije i religioznosti u Crnoj Gori danas. Iako ima tri ključna elementa, brojni su faktori koji oblikuju ovaj kontekst i mi ćemo neke od njih pokušati da opišemo i razumi-

* Dr Miloš Bešić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

jemo u samom radu. Inače, čitav rad ima nekoliko zadataka. Prvo, opisaćemo istorijski kontekst i ključne faktore koji su oblikovali osnovne religijske matrice u Crnoj Gori. Drugo, daćemo empirijski presjek religioznosti u Crnoj Gori danas. Treće, raspravljaćemo o mjestu i ulozi religije u Crnoj Gori u evropskom kontekstu i, konačno, ukazaćemo na moguće raskrsnice i puteve u kojima se Crna Gora može kretati kada je riječ o odnosu između države, društva i religije.

O značaju religije i religioznosti za ukupan društveni život ne treba puno govoriti. Nema sumnje da od kada imamo bilo kakve zapise o postojanju ljudskog društva, jednako imamo i empirijske dokaze o postojanju nekog/nekih oblika religioznosti u tom društvu. Neraskidivu vezu između društva i religije moguće je objašnjavati na različite načine, a argumetni koje možemo koristiti u ovom pogledu zavise, prije svega, od osnovne teorijske perspektive koja određuje naše viđenje kako društva tako i religije. U ovom prostoru mogućih interpretacija epistemološki postoje dvije osnovne perspektive, a obje nude na svojim polovima dijametralno suprotan interpretativan okvir.

Prva perspektiva tiče se istoričnosti religijskog fenomena. U ovoj perspektivi na jednom polu leži argument da je religija istorijski fenomen i da kao takva počiva na progresivnom smjenjivanju različitih oblika religioznosti, koji su zapravo pratilac sveukupnih društvenih promjena ukupnog civilizacijskog progressa. Na drugom polu ove perspektive, međutim, argumentuje se da je religija istorijski fenomen, tačnije, da je religioznost ontološki i neraskidivo povezana sa ljudskim postojanjem, tj. da ljudsko biće, kao takvo, po prirodi teži nekom obliku religioznosti kao svom nužnom ishodištu. Ovakva perspektiva, prema tome, odbacuje ideju progressa u tumačenju religije i u osnovi počiva na nekoj vrsti antropološkog argumenta.

Druga perspektiva vezana je za razumijevanje same prirode religijskog. Na jednom polu ove perspektive argumentuje se da je religija proizvod društvenih odnosa i rezultat interesa vladajućih društvenih grupa te da, afirmacijom religijskog sistema mišljenja u društvu, jačaju osvojene pozicije vlasti. Ovakav argument konsekventno vodi u sociologizam, u epistemološkom smislu. Na drugom polu ove perspektive tvrdi se da je religija ontološki autohtona i da nezavisno od svih uticaja društva i politike ona postoji, opstaje i reprodukuje se vlastitim mehanizmima. U ovom pogledu sama religija 'koristi' društvo i političke okolnosti kako bi ojačala vlastito biće.

Potpuno bi bilo, naravno, suludo raspravljati na ovom mjestu i u datim okolnostima o opisanim mogućnostima interpretacije i razumijevanja religijskog fenomena. Sa druge strane, sasvim je jasno da nije moguće raspravljati o odnosu religije i društva a da se ne zauzme neko 'mjesto' u datim perspektivama. Uvažiti sve opisane teorijske razlike i pisati o odnosu između religije i društva danas, u zadatim realnim društvenim i političkim uslovima, nije moguće, naprosto zato što su opisane pozicije protivrječne. Prema tome, ostaje da se opredijelimo za neki od pristupa, odredimo svoju poziciju te krenemo u analizu koju kanimo na narednim stranama da realizujemo.¹

¹ Radi se o tome da je bolje svjesno i eksplicitno odrediti vlastitu epistemološku poziciju jer bismo neku od pozicija svakako zauzeli.

Naš pristup jeste sociologistički i istorijski. Religija, dakle, jeste društvo, društvo se mijenja kroz istoriju, a sa ovim promjenama i religija doživljava promjene² (Bešić, Đukanović, 2001). Konsekventno, svaki oblik društvenosti imanentno podrazumijeva referentni oblik religioznosti, iliti, svaki oblik religioznosti jeste refleksi i sastavni dio određenog oblika društvenosti.³ Ovdje se ne insistira na kauzalitetu, iako su pristalice ovakvog pristupa nerijetko na kauzalan način objašnjavale ovu relaciju, već se ovaj odnos tumači kao imanentan.

5. 2. ISTORIJSKI KONTEKST

Kao i u ostalim državama realnog socijalizma, nakon Drugog svjetskog rata, i u Crnoj Gori, tada jednoj od republika SFRJ, dešava se proces gušenja religije. Socijalističko društvo koje počiva na marksističkoj ideologiji naciju i religiju vidi kao svoje protivnike. Sukob je, prema tome, između države i religije u ovim uslovima bio neizbježan, iz jednog jednostavnog razloga: ideologija socijalizma predstavlja jedan razvijeni oblik svjetovne religioznosti (Horvat 1982, Bešić, 2000). S obzirom na to da ovaj oblik religioznosti jeste oblik totalizacije društva, gušenje tradicionalne religije zasnovane na nacionalnim identitetima je zapravo urušavanje nacionalnih društava koja su prethodila tada progresivnom socijalističkom društvu u nastajanju. Sukob između socijalističke ideologije (svjetovne religije) i tradicionalne religije (hrišćanstvo i islam) u to vrijeme jeste sukob između dva društva, socijalističkog i nacionalnog. Otuda i insistiranje socijalističke ideologije na rušenju koncepta nacionalne identifikacije.

Međutim, nakon gotovo pola vijeka vladavine socijalizma, ovo društvo se ruši, i to ne samo u SFRJ (prema tome i u Crnoj Gori) već i u čitavoj Evropi. Ovaj proces raspada socijalizma dovodi do jačanja nacionalnih identiteta u svim državama bivšeg socijalizma (Lazić 1994, Bešić 2001). On je rezultat činjenice da nacija predstavlja jedinu realnu osnovu da bude bazična društvena grupa na kojoj se izgrađuje novo, postkomunističko društvo. Nestankom socijalističkog društva ruši se i socijalistička ideologija a sa njom i svjetovni oblik religioznosti koji ova predstavlja. Jednako, jačanje nacionalnih identiteta prati jačanje tradicionalne religije (hrišćanstva i islama, zavisno od prostora i nacije). Dakle, postkomunističko društvo u svom nastanku jeste praćeno retradicionalizacijom, s jedne strane, a sa druge strane, procesom globalizacije i evropeizacije, što dovodi do jačanja građanskih oblika svjetovne religioznosti. Problem crnogorskog društva u ovom pogledu je sljedeći. Prvo, bazična nacionalna skupina je podijeljena, pa dolazi i do religijskog sukoba između ovih djelova oličenih u dvije pravoslavne crkve. Drugo, građanski oblici svjetovne religioznosti koje oličava država nemaju dovoljno snage i moći usljed nedostatka demokratske tradicije. Treće, pored bazičnih nacionalnih skupina i referentnih religija, nacionalne manjine imaju vlastite referentne religijske obrasce. Četvrto, ukupna demograf-

² Sve argumente u prilog ovakvom pristupu predložio sam i branio u „Bogovi i ljudi”.

³ Ovaj argument treba zapamtiti budući da je jedan od ključnih za cjelokupnu našu raspravu.

ska, ekonomska, politička i institucionalna moć crnogorske države je veoma mala i čini se nema snage da jasno odredi smjernice budućeg djelovanja u smislu prevazilaženja mogućih religijskih (sic!) unutar društvenih sukoba.

Kreiranje javne politike u odnosu na religijske zajednice i religijska pitanja je, prema tome, mnogo ozbiljniji posao nego što se to u prvom trenutku čini. Ovde nije moguće pristupiti stereotipnim rješenjima sa unaprijed predviđenim konkluzijama, kao npr. odvajanje crkve od države, insistiranje na religijskoj toleranciji, zaštita slobodnog izražavanja religijskih uvjerenje i sl. Javna politika u Crnoj Gori koja tretira pitanja religije i crkve mora biti mnogo eksplicitnija, jasnija i nedvosmislenija, rekao bih i hrabra kako bi se ublažile postojeće protivrječnosti i preventivno djelovalo na društvenu nestabilnost.

5. 3. RELIGIJA I VRIJEDNOSTI – EVROPSKI KONTEKST

O značaju koji ima religija za formiranje i razumijevanje savremene Evrope ne treba posebno govoriti. Ovaj značaj se može sagledavati od perioda kada je Rimsko carstvo prihvatilo hrišćanstvo kao zvaničnu religiju, preko vizantijskog uticaja i afirmacija nacionalnih ortodoksija oblikovanih u hrišćanskom pravoslavlju, preko vjekovne simbioze crkve i monarhija, pa sve do uticaja protestantizma na nastanak kapitalizma (Veber), prodora islama u Evropu i perioda desakralizacije (nominalnog odvajanja crkve od države) i afirmacije religijskog pluralizma. U različitim istorijskim i društvenim okolnostima i u različitim političkim konstelacijama, na različite načine, religija je uvijek, a tako je i danas slučaj, igrala važnu ulogu u oblikovanju društva. Ovaj uticaj se odvija na dva nivoa, prvo, to je odnos institucija, pri čemu religijske institucije uspostavljaju direktne ili posredne veze sa institucijama države, i drugo, to je uticaj koji religija vrši u duhovnom životu ljudi i konsekvantno uticaj koji ima na vrijednosne orijentacije. Mi ćemo u ovom radu dalje govoriti o odnosu religije i vrijednosti.

Prije svega, religija po sebi predstavlja 'vrijednost'. Međutim, kao veoma složen fenomen, religija se može posmatrati kao osnovni temelj velikog broja drugih vrijednosti i vrijednosnih orijentacija. Veber je prvi na jedan sistematičan način ukazao na etičke komponentne protestantizma (etika poziva), koji su po njegovom mišljenju oblikovali prvo duhovni svijet, a zatim i specifičan način ponašanja pojedinca u društvu, što je konsekvantno dovelo do nastanka kapitalizma. Inspirisani Veberom, mnogi drugi su pokušavali da pronađu eksplicitne veze između religije i društva, a u savremenom kontekstu to je nerijetko predmet empirijskih istraživanja. Ova istraživanja uglavnom potvrđuju povezanost između religije i ostalih društvenih vrijednosti i ukazuju na društveno djelanje pojedinaca koje je s tim u vezi. Iako najveće istraživanje ovog tipa (Inglehart, World Value Survey, 1995) nije nedvosmisleno potvrdilo ovu korelaciju, veliki broj pojedinačnih istraživanja dokazuje da je ova veza eksplicitna. Prvi od istraživača koji je ukazivao na povezanost između religioznosti i ostalih vrijednosti je Rokeach (1968, 1969). On je u svojim empirijskim studijama ukazivao da religioznost predstavlja osnovni vrijednosni princip kojim se pojedinci rukovode u svom društvenom ponašanju. Istraživači, međutim, u ovom pogledu in-

sistiraju na multidimenzionalnom pristupu istraživanju religioznosti (Tate i Miller, 1997), ukazujući da se u analizi relacije religija – vrijednosti – ponašanje, mora imati u vidu da različiti aspekti religioznosti vrše različiti uticaj. Schwartz (1992) je u ovom pogledu dao ključni doprinos u svom istraživanju koje je sproveo u 40 zemalja. Na vlastitim teorijskim osnovama on je identifikovao 10 vrijednosnih orijentacija (tipova), pri čemu se svaka od njih razumijeva kao motivaciono-bihevioralna sila. To su: univerzalizam, benevolentnost, tradicionalizam, konformizam, sigurnost (bezbjednost), moć, postignuće, hedonizam, stimulacija i samoodređenje (self-direction). Schwartz smatra da sve ove vrijednosti čine dvodimenzionalnu kompozitnu strukturu koja se formira na bazi kompatibilnosti i protivrječnosti između ovih vrijednosnih orijentacija. U svojim daljim istraživanjima Schwartz i Huisman (1995) dokazuju pozitivnu vezu između religioznosti i tradicionalizma i negativnu vezu između religioznosti, s jedne, i hedonizma i individualizma, s druge strane. Međutim, i u ovom pogledu povezanost religioznosti i vrijednosti se razlikuje od društva do društva. Tako npr. identifikovana je pozitivna korelacija između religioznosti i konformizma i sigurnosti a negativna sa univerzalizmom kada je riječ o Poljskoj, Češkoj i Mađarskoj, ali ovo nije slučaj sa Portugalom, Španijom i Italijom (Roccas i Schwartz, 1997). Autori ukazuju da različit odnos između crkve i države u ovim državama može biti razlog ovakvog nalaza. Jedno od istraživanja ukazuje da religija igra važnu ulogu u formiranju vrijednosti obaveze i odgovornosti kod adolescenata (Schludermann, Schludermann i Huynh, 2000). U ovom istraživanju utvrđena je snažna pozitivna korelacija između religioznosti i prosocijalnih vrijednosti. Strukturalni pristup u ovom istraživanju ukazuje na sljedeću relaciju: religioznost ojačava prosocijalne vrijednosti, prosocijalne vrijednosti jačaju socijalno prilagođavanje a socijalno prilagođavanje utiče na lično prilagođavanje u društvu. Posebno je važno naglasiti snažnu vezu koja postoji između religioznosti i tzv. moralnih vrijednosti (Palkovitz, Palm, 1998). Snaga uticaja religioznosti na vrijednosni sistem ogleda se u multidimenzionalnosti same religioznosti. Tako se ukazuje na povezanost između religije i političkih orijentacija (Duriez, Luyten, Snauwaert & Hutsebaut, 2000), ali i na korelaciju između religioznosti i nacionalnih stereotipija (Burris, Branscombe i Jackson, 2000). Novija istraživanja nedvosmileno ukazuju na vezu između religioznosti i preferencijala različitih ekonomskih politika (Miller i Malka, 2010). Konačno, postojeća istraživanja ukazuju na povezanost između religioznosti i pojedinih ličnih osobina, kao što je npr. slučaj sa empatijom (Duriez, 2004). Konačno, iako to nije naša tema, valja napomenuti da se savremena istraživanja bave i širim društvenim problemima kao što je npr. veza između religioznosti i demografije (Blume, Ramsel i Graupner, 2006). Sasvim je indikativno da su sva ova istraživanja ili neutralna ili afirmativna u tretmanu same religioznosti u vrijednosnom smislu, a proporcionalno je jako mali broj istraživanja koji identifikuje negativno djelovanje religioznosti na društvo.

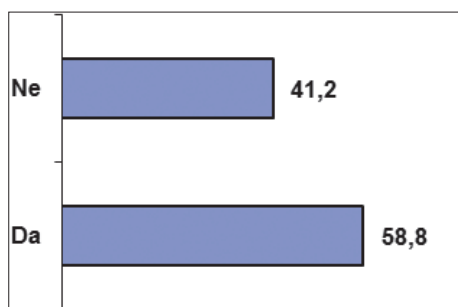
Sve u svemu, bavljenje religijom kao vrijednošću i religijskim aspektima vrijednosti, kao i vrijednosnim aspektima religijskog, ima svoju specifičnu težinu i podršku kako u postojećem fondu naučnih istraživanja tako i u svekolikom uticaju koji religija vrši na sveukupne društvene odnose. U daljem radu fokusiraćemo se na odnos religije i društva u Crnoj Gori.

5. 4. RELIGIOZNOST U CRNOJ GORI

U socijalističkom periodu, kao što je gore rečeno, pod pritiskom ideologije, religija je bila u defanzivi. Interesantno je, međutim, da postojeća istraživanja u ovom periodu ukazuju da je komparativno, u periodu socijalizma, najmanji stepen religioznosti sistematski utvrđivan u Crnoj Gori.⁴ Tako je npr. M. Gluščević (1961) utvrdio da je sa nacionalnog stanovišta bilo religiozno 7% Crnogoraca, 16% Srba, 19% Makedonaca, 22% Slovenaca, 24% Mađara i 33% Hrvata. Čimić (1966) je utvrdio da među pravoslavicima ima 58% ateista, među muslimanima 37% i među katolicima 27%. Flere (1984) je utvrdio da je najveći stepen nereligioznosti prisutan kod Crnogoraca (77%) i Srba (64%). Najveći stepen religioznosti u staroj Jugoslaviji bio je prisutan kod katolika i kretao se na nivou od oko 1/3 populacije. Vrcan (1988) je u jednom istraživanju pokazao kako je 84% Crnogoraca koji rade u preduzećima nereligiozno. U jednom drugom istraživanju sprovedenom 1986. godine utvrđeno je da je u staroj Jugoslaviji najveći stepen religioznosti na Kosovu (78%) i u Sloveniji (59%), a najmanji je u Crnoj Gori (19%). Dakle, 'iskorjenjivanje' religije i religioznosti u periodu socijalizma je dalo najbolje efekte u Crnoj Gori ili se pak može smatrati da su stanovnici Crne Gore i u predsocijalističkom periodu bili manje religiozni.⁵

Međutim, odmah nakon raspada socijalizma, uz ekspanziju nacionalizma u gotovo svim državama bivšeg istočnog bloka, uključujući i SFRJ, dolazi i do ekspanzije religioznosti (Bešić, Đukanović, 2000, Bešić, 2001). Postsocijalističko društvo postaje divergentno po svom vrijednosnom opredjeljenju, pri čemu sa jedne strane jača nacionalizam i religioznost a sa druge građanski oblici svjetovne religioznosti (Bešić, 1999). Na ovom raskolu dešavaju se promjene i rascjepi kako na političkom tako i na društvenom nivou. Osnovno je pitanje u kom stepenu je savremeno crnogorsko društvo religiozno i mi na narednim stranicama dajemo empirijske i komparativne podatke o religioznosti u Crnoj Gori.

Najprije, kada je riječ o pripadnosti vjerskim zajednicama, valja primijetiti da preko 40% građana/ki Crne Gore sebe ne smatra pripadnikom neke od vjerskih za-

Slika 5. 1. Pripadate li nekoj vjerskoj zajednici?

⁴ Svi podaci istraživanja koje dalje prezentujemo preuzeti su iz: Bešić, M.; Đukanović B.: *Bogovi i Ljudi*.

⁵ O ovome, naravno, ne postoji nikakva empirijska evidencija.

jednica (Slika 5. 1). U ovom socijalbilnom aspektu religioznosti, dakle, ne može se identifikovati visok stepen religioznosti u Crnoj Gori.

Ukoliko se uporede podaci između Crne Gore, balkanskih zemalja i ostalih evropskih država, u pogledu prisustvovanja vjerskim obredima, može se primijetiti da građani Crne Gore u prosjeku manje idu na ove obrede (Tabela 5. 1). Prema tome, 'ritualitet' nije ključna komponenta religioznosti u Crnoj Gori.

Tabela 5. 1. Osim vjenčanja, sahrana i krštenja, koliko često prisustvujete vjerskim obredima u posljednje vrijeme?

	Više nego jednom sedmično	Jednom sedmično	Jednom mjesečno	Samo za vjerske praznike	Jednom godišnje	Rjeđe	Nikada, gotovo nikada
Evropa	5.0%	15.2%	11.4%	22.1%	6.7%	9.5%	30.1%
Balkan	4.8%	15.0%	14.6%	36.0%	5.1%	8.4%	16.1%
Crna Gora	1.9%	4.5%	8.3%	29.0%	7.1%	26.9%	22.2%

Međutim, kada je riječ o odnosu prema vjerskim obredima u 'ključnim' životnim situacijama, većina građana/ki Crne Gore podržava održavanje i učesće u vjerskim obredima (Tabela 5. 2). Ova podrška, generalno visoka, je nešto niža u odnosu na ostale balkanske zemlje, ali na nivou prosjeka evropskih zemalja.

Tabela 5. 2. Mislite li da je važno da se povodom dolje navedenih događaja održavaju vjerski obredi? – % DA odgovora

Rođenje	Evropa	71.6%
	Balkan	77.0%
	Crna Gora	69.3%
Sklapanje braka	Evropa	72.9%
	Balkan	82.1%
	Crna Gora	75.7%
Smrt	Evropa	80.0%
	Balkan	90.3%
	Crna Gora	73.6%

Sa druge strane, kada je riječ o ličnoj percepciji religioznosti, ogromna većina građana/ki Crne Gore sebe identifikuje kao religioznu osobu. Ovaj podatak je na nivou balkanskih zemalja i niži u odnosu na prosjek evropskih zemalja.

Tabela 5. 3. Nezavisno od toga da li idete u crkvu / džamiju ili ne, biste li sebe nazvali?

	Religioznom osobom	Nereligioznom osobom	Uvjerenim ateistom
Evropa	68.2%	25.0%	6.8%
Balkan	87.0%	10.8%	2.2%
Crna Gora	87.6%	7.3%	5.1%

Odnos religijskih konfesija prema različitim aspektima života ljudi procjenjuje se različito (Tabela 5. 4). Tako preko polovine građana/ki Crne Gore smatra da religijske konfesije u našoj zemlji adekvatno odgovaraju na pitanja moralnih problema i potreba pojedinaca i porodica. Ovaj podatak je tek nešto niži u odnosu na ostale balkanske i evropske zemlje. Nešto manje građana/ki (oko 42%) smatra da religijske konfesije daju odgovore na probleme porodičnog života i ovaj podatak je na nivou balkanskih zemalja, ali nešto ispod prosjeka evropskih zemalja. Znatno je veći broj (oko 70%) građana/ki Crne Gore koji smatraju da religijske konfesije odgovaraju na duhovne potrebe ljudi i ovaj podatak je na nivou kako balkanskih tako i evropskih zemalja. Međutim, manje od trećine građana/ki Crne Gore se slaže da religijske konfesije daju odgovor na socijalne probleme koji danas postoje, a podatak je manje-više na nivou Evrope i Balkana.

Tabela 5. 4. Uopšteno govoreći, mislite li da u našoj zemlji religijske konfesije adekvatno odgovaraju na sljedeća pitanja – % DA odgovora

Moralne probleme i potrebe pojedinca	Evropa	54.2%
	Balkan	54.3%
	Crna Gora	50.5%
Probleme porodičnog života	Evropa	46.3%
	Balkan	42.9%
	Crna Gora	41.9%
Duhovne potrebe ljudi	Evropa	68.2%
	Balkan	71.5%
	Crna Gora	69.6%
Socijalne probleme koji danas postoje u našoj zemlji	Evropa	33.5%
	Balkan	30.5%
	Crna Gora	32.3%

Kada je o vjeri riječ, a ovo je jedna od ključnih komponenti religioznosti, građani Crne Gore su, u ovom pogledu, manje religiozni u poređenju sa Evropom i Balkanom (Tabela 5. 5). Pojedinačno, građani/ke Crne Gore najviše vjeruju u Boga i u ovom aspektu je podatak iznad evropskog prosjeka, ali ispod balkanskog. Međutim, dramatičnu razliku mjerimo između Crne Gore i ostalih zemalja kada je riječ o vjeri u život poslije smrti. U ovom pogledu, naime, ispod 30% građana/ki Crne Gore vjeruje u život poslije smrti, dok je ovaj podatak preko 50%, kako za Evropu tako i za Balkan. Takođe je vjera u pakao u Crnoj Gori na niskom nivou (ispod trećine), dok je ona izražena u preko 50% slučajeva na Balkanu i preko 40% u ostalim zemljama Evrope. Konačno, preko 2/3 građana/ki Crne Gore vjeruje u grijeh i u ovom pogledu je procenat na nivou zemalja Evrope i nešto ispod balkanskog prosjeka.

Kada je riječ o samom poimanju 'Boga', interesantne su razlike između Crne Gore i ostalih zemalja (Tabela 5. 6). U ovom pogledu, naime, značajno manje građana/ki Crne Gore smatra da postoji lični bog u poređenju kako sa Balkanom tako i sa Evropom. Sa druge strane, značajno više građana/ki Crne Gore smatra da postoji neka

vrsta duha ili životne sile. Koncept religioznosti u Crnoj Gori je, prema tome, sadržajno i kvalitativno drugačiji. On se oslanja na neku vrstu transcendentnog i spiritualnog uvjerenja prije nego na klasične antropomorfne hrišćanske i islamske ideale.

Tabela 5. 5. Da li vjerujete u bilo šta od dolje navedenog?

U Boga	Evropa	77.9%
	Balkan	93.0%
	Crna Gora	88.3%
U život poslije smrti	Evropa	54.0%
	Balkan	52.9%
	Crna Gora	29.5%
U pakao	Evropa	41.2%
	Balkan	52.7%
	Crna Gora	31.6%
U raj	Evropa	51.7%
	Balkan	58.0%
	Crna Gora	38.1%
U grijeh	Evropa	65.9%
	Balkan	70.9%
	Crna Gora	66.7%

Tabela 5. 6. Koja od sljedećih tvrdnji najviše odgovara Vašim uvjerenjima?

	Postoji lični Bog	Postoji neka vrsta duha ili životne sile	Ne znam šta da mislim	Ne mislim da postoji neka vrsta duha, Boga ili slične životne sile
Evropa	44.0%	30.5%	13.4%	12.1%
Balkan	47.3%	37.5%	10.4%	4.8%
Crna Gora	28.0%	49.6%	13.5%	8.9%

U prilog specifičnostima religioznosti u Crnoj Gori ide i ispitivanje individualnog odnosa sa božanskim (Tabela 5. 7). U ovom pogledu, naime, značajno manji broj građana/ki Crne Gore ističe da ima sopstveni način da uspostavi vezu sa božanskim. Interesantno je da su podaci za evropske i balkanske zemlje na gotovo istom nivou.

Tabela 5. 7. Imam sopstveni način da uspostavam veze s božanskim bez religijske konfesije ili vjerskih obreda.

	Uopšte se ne slažem	2	3	4	Potpuno se slažem
Evropa	23.5%	10.4%	21.8%	18.9%	25.4%
Balkan	22.0%	12.4%	22.9%	19.0%	23.7%
Crna Gora	49.7%	9.5%	15.3%	9.1%	16.4%

No, sa druge strane, građani/ke Crne Gore u velikoj mjeri ističu da su zainteresovani za sveto i natprirodno i da sami sebe, prema tome, u velikoj mjeri vide kao duhovnu osobu (Tabela 5. 8). Ovaj podatak je na nivou balkanskih zemalja i viši u odnosu na evropski prosjek.

Tabela 5. 8. Bez obzira na to smatrate li se vjernikom ili ne, koliko duhovnom osobom se smatrate, to jest koliko ste zainteresovani za sveto ili natprirodno?

	Zainteresovan	Nezainteresovan
Evropa	54.60%	45.40%
Balkan	62.50%	37.60%
Crna Gora	62.20%	37.80%

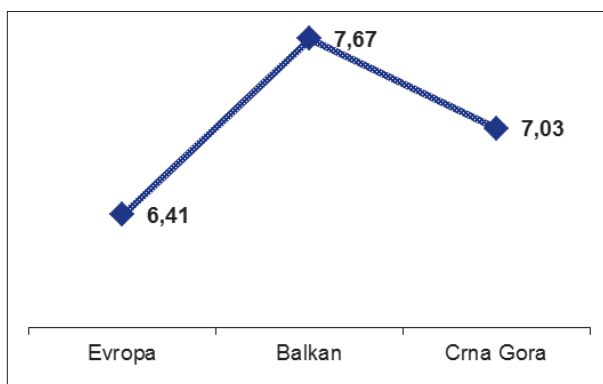
Osnov za vjersku toleranciju predstavlja percepcija i prihvatanje religija kojima ne pripadamo (Tabela 5. 9). U ovom pogledu vjersku netoleranciju (postoji samo jedna prava religija) iskazuje gotovo četvrtina građana/ki Crne Gore i ovaj podatak je ispod balkanskog i evropskog prosjeka. Dakle, ne može se reći da je vjerska netolerancija prisutna u Crnoj Gori. Najveći broj građana/ki Crne Gore smatra da postoji samo jedna prava religija, ali da i druge religije sadrže neke temeljene istine. U ovom pogledu, procenat građana/ki Crne Gore je veći i u odnosu na Balkan i u odnosu na Evropu. Konačno, nešto ispod 30% građana/ki Crne Gore smatra da sve svjetske religije sadrže neke temeljene istine i da nijedna od njih nije 'prava' religija. Ovaj podatak je na nivou balkanskih zemalja i nešto ispod evropskog prosjeka. Negativan odnos prema svim velikim religijama iskazuje svaki deseti građanin/ka Crne Gore i ovaj podatak je nešto iznad balkanskog prosjeka a nešto ispod evropskog prosjeka.

Tabela 5.9. Ovo su neke od tvrdnji koje se ponekad mogu čuti.
Molimo odaberite onu koja najbolje odražava Vaš stav.

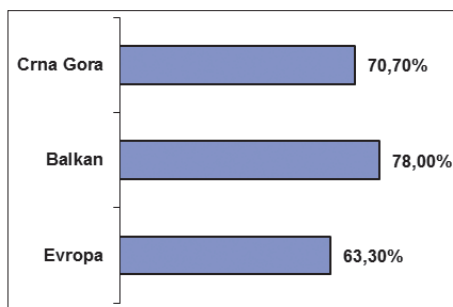
	Postoji samo jedna prava religija	Postoji samo jedna prava religija, ali i druge religije takođe sadrže neke temeljene istine	Ne postoji jedna prava religija, već sve svjetske religije sadrže neke temeljene istine	Nijedna od velikih religija ne nudi nikakvu istinu
Evropa	25.2%	26.2%	32.8%	15.8%
Balkan	30.9%	33.1%	29.2%	6.8%
Crna Gora	23.3%	37.8%	29.0%	9.9%

Na pitanje koliko je važan Bog u Vašem životu, veliki broj Crnogoraca je rekao da je to veoma važno i ovaj podatak je iznad evropskog a ispod balkanskog prosjeka (Slika 5. 2). Dakle, na individualnoj ravni postoji veza između odnosa prema Bogu i odnosa prema životu uopšte.

I u odnosu na Evropu i u odnosu na Balkan, veći broj građana/ki Crne Gore ističe da nalazi utjehu i snagu u vjeri (Slika 5. 3). Generalno, ovaj podatak je visok ka-

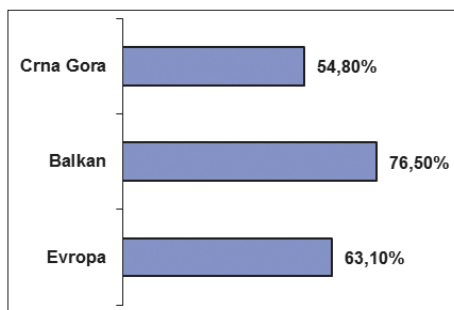
Slika 5. 2. Koliko je važan Bog u Vašem životu? 10: „veoma značajno”, 1: „potpuno beznačajno” – na slici su date srednje vrijednosti.

Slika 5. 3. Nalazite li utjehu i snagu u vjeri ili ne? – % DA odgovora

ko u Crnoj Gori tako i u ostalim zemljama, dakle, većina građana čitave Evrope nalazi utjehu i snagu u vjeri.

Dalje, građani/ke u Crnoj Gori u manjoj mjeri se mole ili meditiraju u odnosu na građane/ke Evrope, a naročito Balkana (Slika 5.4). Međutim, treba imati u vidu da je

Slika 5. 4. Da li se molite, meditirate ili vršite slične rituale? – % DA odgovora

taj podatak i dalje visok, naime, više nego svaki drugi građanin/ka Crne Gore upražnjava molitvu i/ili meditaciju.

Međutim, kada je o molitvi riječ, građani/ke Crne Gore ovo upražnjavaju relativno rijetko i svakako značajno rjeđe u odnosu na Balkan i Evropu (Tabela 5. 10).

Tabela 5. 10. Koliko često se molite Bogu izuzev tokom vjerskog obreda?

	Svakog dana	Više nego jednom nedjeljno	Jednom nedjeljno	Jednom mjesečno	Nekoliko puta godišnje	Rjeđe	Nikada
Evropa	27.2%	11.8%	7.9%	7.6%	7.0%	9.6%	28.9%
Balkan	33.7%	15.3%	9.5%	7.8%	8.9%	10.4%	14.4%
Crna Gora	15.4%	8.5%	7.4%	7.4%	12.2%	25.7%	23.2%

Kada je riječ o percepciji političara koji ne vjeruju u Boga, mjerimo značajne razlike u stavovima građana/ki Crne Gore i Balkana u odnosu na građane/ke Evrope (Tabela 5. 11). Naime, građani/ke Evrope u većoj mjeri smatraju da vjera u Boga nije uslov efikasnog javnog djelovanja političara.

Tabela 5. 11. Političari koji ne vjeruju u Boga nijesu prikladni za javne službe – % slaganja/neslaganja

	U potpunosti se slažem	Slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Ne slažem se	U potpunosti se ne slažem
Evropa	9.5%	15.0%	20.0%	30.6%	24.9%
Balkan	20.3%	22.0%	24.6%	24.4%	8.7%
Crna Gora	16.6%	19.6%	24.7%	28.5%	10.7%

No, kada je riječ o uticaju vjerskih vođa na odlučivanje vlasti, u Crnoj Gori je protivljenje ovoj vrsti uticaja više nego u evropskim i balkanskim zemljama (Tabela 5. 12). Dakle, na nivou stavova, odvajanje crkve od države ima više nego solidan osnov.

Tabela 5. 12. Vjerske vođe ne bi trebalo da utiču na odlučivanje vlasti – % slaganja/neslaganja

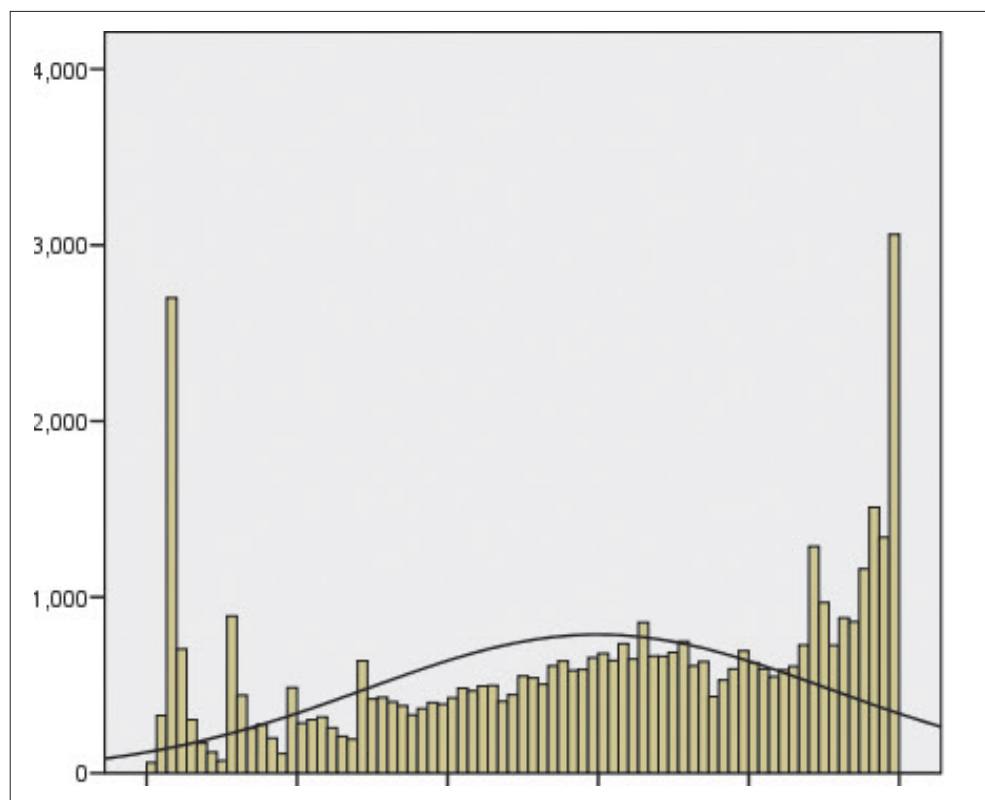
	U potpunosti se slažem	Slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Ne slažem se	U potpunosti se ne slažem
Evropa	30.1%	30.3%	19.6%	15.6%	4.4%
Balkan	28.8%	34.2%	22.7%	11.0%	3.2%
Crna Gora	42.3%	30.8%	15.6%	8.9%	2.5%

Konačno, na osnovu velikog broja ajtema formirali smo skalu za mjerenje religioznosti i standardizovali smo je na bazi z-skorova. Sama distribucija je izrazito asimetrična, što ukazuje da na nivou ukupne varijanse imamo veliki broj veoma religioznih i veliki broj veoma nereligioznih, dok je onih srednereligioznih proporcionalno manje. Usljed ovakve distribucije, poređenje između zemalja vršima na osno-

vu kategorizacije na bazi +/- 1 standardna devijacija a ne na bazi srednjih vrijednosti na skali.

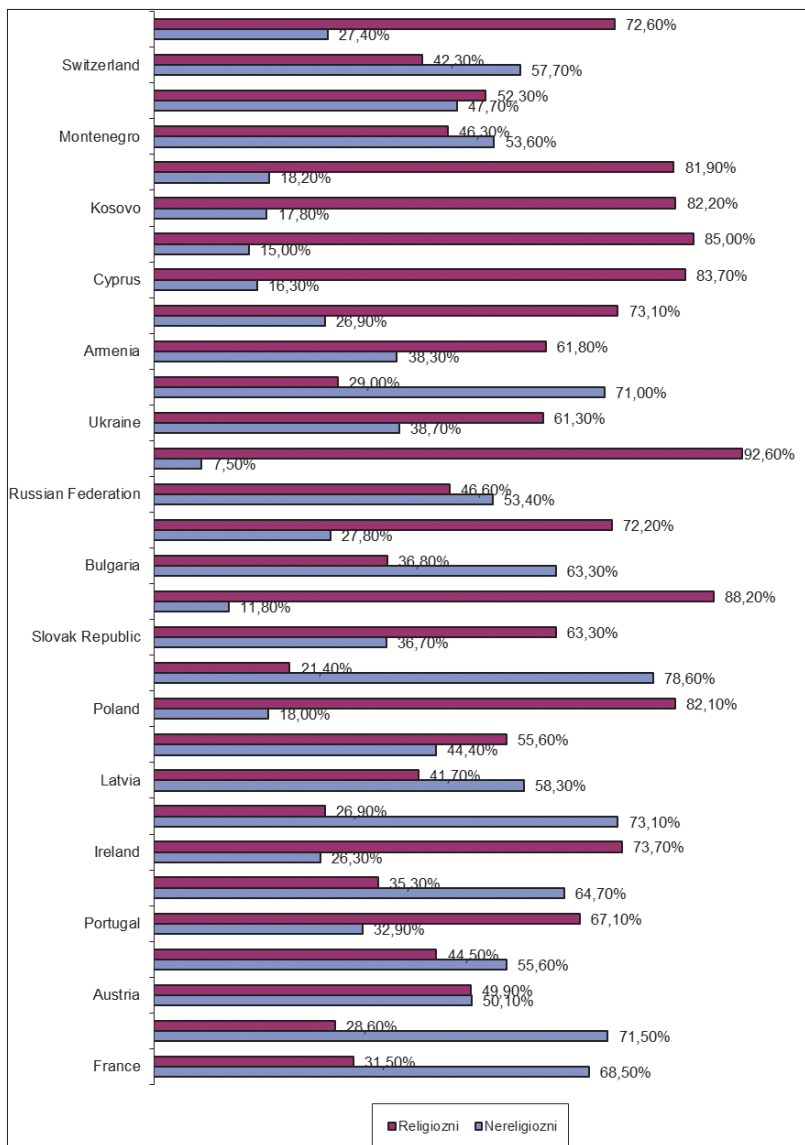
Tabela 5. 13. Religioznost – ukupan skor

Aritmetička sredina		.0000000
95% Interval povjerenja	OD	-.0091749
	DO	.0091749
Medijana		.1534008
Varijansa		1.000
Standardna devijacija		1.00000000
Minimum		-1.94339
Maximum		1.30026
Ospeg		3.24366
Interkvartilni opseg		1.67203
Skewness		-.447
Kurtosis		-1.021

Slika 5. 5. Distribucija vrijednosti na skali religioznosti

Ukoliko skorove na skali religioznosti podijelimo na dvije kategorije, u Crnoj Gori mjerimo preko 53% nereligioznih i preko 46% religioznih (Slika 5. 6). Crna Gora, dakle, spada u kategoriju srednjereligioznih zemalja, slično Rusiji, Austriji, Španiji, Švajcarskoj i Srbiji (gdje je doduše nešto više religioznih u odnosu na nereligiozne). Najveći procenat religioznosti mjerimo u Malti, Rumuniji, Gruziji, Kipru, Poljskoj, Kosovu i Moldaviji, a najveći procenat nereligioznosti mjerimo u Češkoj, Estoniji, Njemačkoj, Albaniji i Francuskoj.

Slika 5. 6. Religioznost u Evropi – religiozni vs nereligiozni

5. 5. KONAČNA ANALIZA I PREPORUKE

5. 5. 1. STANJE

1. Religioznost u Crnoj Gori je srednjeg stepena.

U ovom pogledu građani/ke Crne Gore su manje-više na istom nivou religiozni kao veliki broj građana/ki Evrope. No, valja napomenuti da u poređenju sa Crnom Gorom postoji i veliki broj zemalja koje su mnogo religioznije a spadaju u kategoriju 'manje razvijenih', ali isto tako postoji i veliki broj zemalja koje su mnogo manje religiozne a takođe spadaju u kategoriju 'manje razvijenih'. Konsekventno, veliki broj 'razvijenijih zemalja' su i manje religiozne, kao što ih je veliki broj koje su manje razvijene i manje religiozne.

2. Najmanji stepen religioznosti u Crnoj Gori mjerimo kada je riječ o religijskom praktikovanju.

Tačnije, u Crnoj Gori se u maloj mjeri religioznost ogleda u religijskim ritualima i upražnjavanju istih.

3. Iako najveći broj građana/ki Crne Gore sebe vidi kao religioznu osobu, mali broj vjeruje u pakao i raj, ali veliki broj vjeruje u Boga i u grijeh.

Dakle, zagrobni život nije razlog religioznosti, međutim, koncept Boga i vjere je povezan sa grijehom i moralnim aspektima ovog svijeta.

4. Religijske konfesije u institucionalizovanom obliku, po mišljenju građana/ki Crne Gore, na najbolji način zadovoljavaju duhovne potrebe ljudi i u velikoj mjeri odgovaraju na moralne probleme u društvu.

Sa druge strane, one umjereno odgovaraju na potrebe porodice i uglavnom nemaju odgovora na socijalne potrebe pojedinaca.

5. U samom poimanju Boga i božanskog, najveći broj Crnogoraca/ki vjeruje da postoji neka vrsta duha ili životne sile.

Ovo govori o tome da je poimanje Boga u Crnoj Gori u biti spiritualnog i transcendentalističkog karaktera. U skladu sa tim veliki broj građana/ki Crne Gore smatra sebe duhovnom osobom koja je zainteresovana za sveto i natprirodno.

6. U Crnoj Gori ne postoji naglašena individualizacija odnosa sa Bogom mimo konfesije i religijskih obreda.

7. U Crnoj Gori postoji dobar osnov za međukonfesionalnu toleranciju s obzirom na to da je proporcionalno mali broj građana/ki koji smatraju da je samo njihova vjera ispravna.

8. U odnosu između svetog i profanog, većinom građani/ke Crne Gore smatraju da za efikasno obavljanje javnih poslova političari ne moraju vjerovati u Boga i da vjerske vođe ne treba da se miješaju u političko odlučivanje vlasti.

5. 5. 2. CILJEVI

1. Jačanje građanskog društva i uspostavljanje njegove dominacije u odnosu na religiju.

Hrišćanstvo i islam u Crnoj Gori nijesu samo religije već predstavljaju društva, tačnije, kolektivitete (nacionalne). U odnosu na ove oblike društvenosti, građanski identitet mora da bude dominantan jer se u suprotnom otvaraju vrata društvenim sukobima koji kroz religiju u osnovi imaju nacionalnu matricu.

2. Hrabro osporavanje svakog uplitanja religije u svjetovne stvari.

Ovdje se ne radi samo o formalnom odvajanju crkve od države već se radi o strateškom udaljavanju djelovanja religije kako na politička zbivanja tako i na sve ostale državom regulisane društvene procese. U ovom pogledu religiji treba dati sve pravo da na duhovnom planu zadovoljava potrebe pojedinaca i društvenih grupa.

3. Dalja afirmacija multikonfesionalnosti crnogorskog društva.

Treba imati u vidu da je u postojećem presjeku stanja crnogorsko društvo multikulturno i multikonfesionalno i da se u duhu tolerancije kao takvo prepoznaje od strane građana/ki Crne Gore. Dalje jačanje tolerancije i multikonfesionalnosti suštinski jača demokratske kapacitete Crne Gore i supremaciju građanskih svjetovnih oblika religioznosti.

5. 5. 3. INDIKATORI OSTVARIVANJA CILJA

1. Zakonska regulativa

Zakonodavstvo mora ne samo da bude u potpunosti usklađeno sa standardima EU, kako se to uobičajeno kaže, nego mora u potpunosti da jasno i nedvosmisleno afirmiše princip građanskog društva u odnosu na svaki aspekt religijskog uticaja. Takođe, zakonodavstvo mora veoma precizno, jasno i afirmativno da definiše vjerske slobode i slobodu djelovanja svih konfesionalnih zajednica.

2. Relevantna mjerenja međureligijske tolerancije i društvena događanja.

Potrebno je imati jasne naučne i mjerljive indikatore multikonfesionalnosti na bazi istraživanja koja bi se realizovala longitudinalno. Takođe, treba pratiti sve slučajeve u političkoj i društvenoj praksi koji indiciraju probleme u pogledu odnosa između različitih konfesija.

5. 5. 4. MJERE I INSTRUMENTI ZA OSTVARIVANJE CILJA

1. Podizanje demokratskog kapaciteta institucija sistema

Iskreno, ovaj proces je na sceni još od perioda početka tranzicije, ali je jačanje kapaciteta institucija doista jedan od ključnih instrumenata zato što se na ovaj način jača građansko društvo i ograničava uticaj religije na politiku, s jedne strane, a sa druge strane jače institucije doprinijeće afirmaciji slobodnog izražavanja religijskih uvjerenja i jačanju samih religijskih konfesija u aspektima njihovog djelovanja.

2. *Reforma sistema obrazovanja*

Sistem obrazovanja, prije svega u kurikularnom djelu, mora jasno da afirmiše nekoliko principa. Prvo, u obrazovnom procesu djeca moraju jasno da nauče da crkva mora biti odvojena od države i da je njeno uplitanje u poslove države štetno i za crkvu i za državu. Drugo, da kurikulumi proaktivno afirmišu principe građanskih oblika religioznosti, a ovdje posebno mislimo na jačanje bazičnih mitova (jednakost, pravda, ljudska prava itd.).

3. *Aktivan politički diskurs*

Vladajući politički diskurs mora hrabrije i snažnije da relativizuje položaj religije u svjetovnim stvarima i da jasno afirmiše religiju građanstva i sve svetinje građanskog društva.

5. 5. 5. PREPREKE U OSTVARIVANJU CILJEVA

1. *Intenzivne veze između pojedinih političkih partija i crkve*

Činjenica da pojedine političke partije sarađuju sa crkvom vodi jačanju negativnih trendova i kada je riječ o uticaju crkve na politiku i kada je riječ o budućnosti ovih odnosa. Ovakve pokušaje treba osujetiti argumentima odvajanja crkve i politike, a u ovom pogledu imati u vidu da većina građana upravo podržava ovakav stav.

2. *Inertnost obrazovnog sistema i nepostojanje mehanizama kontrole rada nastavnog kadra*

Ukoliko je reforma sistema obrazovanja jedan od instrumenata, veoma je teško pratiti rad samog nastavnog osoblja. U učionici, 'iza zatvorenih vrata', nastavnici/ce uvijek imaju dosta prostora za 'soliranje' i nametanje određenih pogleda koji su u suprotnosti sa predloženim mjerama.

3. *Jačanje religijskih i konzervativnih pokreta širom svijeta i Evrope*

Treba imati u vidu da se u svijetu i Evropi danas dešava jačanje religijskih i konzervativnih pokreta, postavljaju se ponovo zahtjevi za klerikalizaciju vlasti a i ekstremni reindikativni zahtjevi nijesu rijetkost (Poljska, Portugal). Ovo mogu biti argumenti djelovanja religijskih konfesija i njihovih institucija u crnogorskom društvu.

LITERATURA

- [1] Bešić, M.; Đukanović, B.: *Bogovi i ljudi*, CID, Podgorica, 2000.
- [2] Bešić, M.: *Oblici nacionalne svijesti*, u: Đukanović, B., Kuzmanović, B., Lazić, M. i Bešić, M.: *Nacija i država*, CID, Podgorica, 2002.
- [3] Blume, M.; Ramsel, C. & Graupner, S.: *Religiosity as a demographic factor – an underestimated connection?*, Marburg Journal of Religion: Volume 11, No. 1, June, 2006.
- [4] Burris, C. T.: *Branscombe N. R & Jackson L. M.: Religion and the Endorsement of National Self-Stereotypes*, Journal of Cross-Cultural Psychology, Vol. 31, No 4, 517–527, 2000.

-
- [5] Duriez, B.: *Are religious people nicer people? Taking a closer look at the religion-empathy relationship*, *Mental Health, Religion & Culture*, Volume 7, Number 3, September, pp. 249–254(6), Routledge, part of the Taylor & Francis Group, 2004.
- [6] Duriez, B.; Luyten, P.; Snauwaert, B. & Hutsebaut, D.: *The importance of religiosity and values in predicting political attitudes: evidence for the continuing importance of religiosity in Flanders (Belgium)*. *Mental Health, Religion & Culture*, Volume 5, Issue 1 March pages 35–54, 2000.
- [7] Đukanović, B.; Bešić, M.: *Svetovi vrednosti*, CID, Podgorica, 2000.
- [8] Horvat, B.: *Globus*, Zagreb, 1982.
- [9] Inglehart, R.: *Modernization and Postmodernization*, Princeton University Press, New York, 1997.
- [10] Lazić (ed.): *Razaranje društva: Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
- [11] Miller, D. & Malka, A.: *Religiosity and Economic Policy Preferences: The Competing Influences of Conservative Identity and Prosocial Value Orientation*, Paper presented at the annual meeting of the International Society of Political Psychology, Classical Chinese Garden, Portland, Oregon USA <Not Available>. 2010–01–24 from http://www.allacademic.com/meta/p204613_index.html, 2010.
- [12] Palkovitz & Palm: *Fatherhood and Faith in Formation: The Developmental Effects of Fathering on Religiosity, Morals, and Values*, *The Journal of Men's Studies*, Volume 7, Number 1 / Fall, 1998.
- [13] Roccas, S. & Schwartz, S.: *Church-State Relations and the Association of Religiosity With Values: A Study of Catholics in Six Countries*, *Cross-Cultural Research*, Vol. 31, No. 4, 356–375, 1997.
- [14] Rokeach, M.: *The Nature of Human Values*, University of Chicago Press, Chicago, 1973.
- [15] Rokeach, M.: *Beliefs, attitudes and values: a theory of organization and change*, Jossey-Bass, 1972.
- [16] Schludermann, E. H.; Schludermann, S. M & Huynh, C.: *Religiosity, Prosocial Values, and Adjustment among Students in Catholic High Schools in Canada*, *Journal of Beliefs & Values*, Volume 21, Issue 1 April, pages 99–115, 2000.
- [17] Schwartz, S.: *Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries*, in: *Advances in Social Psychology*, Volume 25, Academic Press Inc. San Diego, 1992.
- [18] Schwartz, S. & Huismans, S.: *Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions*, *Social Psychology Quarterly*, 1995.
- [19] Tate, E. D., & Miller, G. R.: *Differences in value systems of persons with varying religious orientations*. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1971.